

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.3>

821.411.21.09 Хаким Т.

811.411.21'282

Potraga za arapskim esperantom u književno-jezičkoj laboratoriji Teufika al-Hakima

Meysun A. Gharaibeh Simonović*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Katedra za orijentalistiku

Ključne reči:

arapski jezički
kontinuum
standardni arapski
jezik
narodni arapski
varijeteti
egipatski vernakular
klasicizacija
koinizacija
srednji arapski
Teufik al-Hakim
jezik književnog dela

Apstrakt

Stepen nepodudarnosti i udaljenost polova arapskog jezičkog kontinuuma spada u red „omiljenih“ primera jezičkog raslojavanja. Premda je data karakteristika odlika većine svetski rasprostranjenih jezika, ona je za arapsku govornu zajednicu među najproblematičnijim u glotopolitičkom smislu. Uzrok tome nalazi se u činjenici da su na arapskom govornom području narodni (nestandardni) arapski varijeteti dominantno sredstvo usmenog izražavanja, a tretiraju se kao iskvareni i osiromašeni izdanci standardnog arapskog. Potonji se poistovećuje s „jezikom Kurana“, i najčešće je jedini ustavom priznati jezik u arapskim zemljama. Shodno tome, traganje za srednjim rešenjem, u smislu hibridizacije polova arapskog jezičkog kontinuuma, neretko je zaokupljalo intelektualne ličnosti arapskog sveta, koje su nastojale da udruže jezičke ideale i jezik stvarnosti. Među njima se posebno istakla potraga egipatskog književnika Teufika al-Hakima (1898–1987) za *srednjim* ili *trećim* arapskim jezikom, posvedočena teorijskim i stvaralačkim poduhvatima, što predstavlja težište ovog rada. Manifest i stvaralačko otelotvorenje srednjeg rešenja al-Hakim je dao u pojedinim dramskim komadima, poput komada *Pogodba* (1956), *Hrana za sve* (1963) i *Nevolja* (1966), koji su u radu analizirani, s namerom da se ukaže na dalji razvoj ovog pitanja u književnoj i vanknjiževnoj sferi unutar i van arapskog sveta. (primljeno: 15. marta 2021; prihvaćeno: 30. avgusta 2021)

1. Problematična slojevitost arapskog jezika

Standardni arapski jezik (SAJ) ubraja se među svetske jezike u pogledu broja govornika, kojima je zvaničnom uredbom ovaj jezički kôd postao nacionalno obeležje. Ipak, zbog složene sociolingvističke slike, koja se prvenstveno odnosi na slojevitost arapskog jezika, funkcionalnost njegove standardne varijante, normirane u VIII veku, oduvek je u sferi komunikacije bila upitna. Elikzir života i kontinuiranu infuziju „pravilnom“ arapskom jeziku (al-fuṣḥā), kako SAJ oslovljavaju arapski lingvisti, davali su zapravo pisani tekstovi. To je usloвило koegzistiranje alternativnih jezičkih nivoa kao medijâ komunikacije, koje „bez vrednosnog suda“ (Fishman, 1979: 35) nazivamo *narodnim arapskim varijetetima* (NAV), dok se u arapskom svetu nazivaju kolokvijalnim, „običnim“ jezikom (al-‘āmmiyya), koji se bliže specifikuje geografskim atributom – levantski, egipatski, zalivski, magrepski itd.

Naime, između SAJ i njemu srodnih, ali konkurentnih NAV uočljiv je fonetsko-fonološki, morfološki, sintaksički i leksički raskorak. Taj raskorak je začuđujuće retko terminološki specifikovan među govornicima arapskog jezika, koji uobičajavaju da sve varijante standardnog (klasičnog i modernog) i nestandardne varijete udružuju nazivom *al-‘arabiyya* (arapski). Na ukazani preovladavajući vrednosni sud arapske govorne zajednice uticalo je milenijumsko uznošenje standardnog arapskog kao nadređenog jezičkog koda, uz koji su NAV uglavnom tretirani kao njegovi iskvareni i osiromašeni izdanci. Blago simboličko i upotrebno pomeranje statusa svakog od njih podstaknuto je novijim društveno-političkim pokretima, kao što su liberalizam, panarabizam i lokalni nacionalizam, ali i brojnost govorne zajednice i njihova afirmacija, kako u masovnim medijima tako i u književnosti.

O konkurentnosti SAJ i NAV, o tom jezičkom „zapletu“, u arapskom svetu su započete rasprave tek krajem XIX i početkom XX veka. One su najpre vođene među izvesnim brojem mislilaca i stvaralaca Mašrika¹, prvenstveno usredsređenih na diglosijski rascep – na odnos „običnog“ i „pravilnog“ arapskog, uglavnom u korist potonjeg. Tačnije, većina tadašnjih intelektualaca je ulagala trud u oživljavanje i održanje viševjekovno potisnutog SAJ,² kako bi iznova stekao status medijuma u administraciji, nauci, štampi, obrazovanju i kulturi. Njihovu težnju pratio je pokušaj da se ovaj jezički nivo gramatički i leksički modernizuje, s ciljem da se oslobodi jaza između realne i zvanične jezičke prakse.

No, ubrzo je iz okrilja jezičkih reformatora, puristički nastrojenih, istupila jedna grupa neistomišljenika, koji su u oživljenom „postklasičnom“ arapskom jeziku osećali težak dah arhaičnosti. Oni konstatuju da se standardni arapski neznatno menjao i još manje prilagođavao potrebama vremena, tvrdeći da mu je korenitija reforma prekopotrebna. Lingvističkoj utopiji o neprikosnovenosti „jezika Kurana“ (luġat al-Qurān), kako se standardni arapski još naziva i doživljava, suprotstavljaju prirodnu

-
- 1 Naziv „Mašrik“ (ar. Mašriq) odnosi se na zemlje koje se nalaze u istočnom delu arapskog sveta, i obuhvata zemlje Zaliva i Levanta u zapadnom delu Azije, i Egipat i Sudan u istočnom delu Severne Afrike.
  - 2 „Viševjekovno“ se ovde odnosi na period vladavine Osmanlija na nekadašnjim prostorima arapsko-islamskog carstva, od početka XVI veka do početka XIX veka, kada je standardni arapski jezik bio sveden na religijsku funkciju i na pisanje tekstova, većinom kompilatorskog i enciklopedijskog karaktera.

zakonitost jezika, koja se ogleda u njegovoj težnji ka raslojavanju i promeni. U tom smislu su se pojedini intelektualci zalagali za epilog koji im se činio logičnijim i u duhu već opробanih jezičkih reformi u okviru indo-evropskih jezika – za priznavanje i ozvaničavanje jezika naroda u postojećem obliku.

Nedugo nakon rasprava o diskrepanci između polova arapskog jezičkog kontinuum, kao i o simboličkoj i upotrebnoj vrednosti svakog od njih, došlo je do promene odnosa i prema uobličavanju i imenovanju međunivoa arapskog jezika. Tako se početkom XX veka, iz nastojanja da se izmire SAJ i NAV, sve jasnije uobličava teorija o *trećem jeziku* (al-luġa al-tālīṭa), odnosno pokušaj da se iznađe srednje rešenje za postojeću jezičku situaciju. Otud je sve veću istraživačku pažnju počeo privlačiti proces interakcije varijanti standardnog arapskog i nestandardnih arapskih varijeteta, u čijem se ishodu formiraju jezički „prelazi“, odnosno set jezičkih hibrida ili srednjih jezičkih rešenja, u zbiru nazvanih i *srednji arapski* (al-‘arabiyya al-wustā). Ovi prelazi obrazuju nešto drugačije, donekle uprošćenije varijante standardnog jezika, kao i sve funkcionalnije narodne varijetete, koji iz čisto komunikacijske funkcije mogu preći u upotrebu i u drugim tipovima diskursa – u pisanju ili formalnom izlaganju.

1.1. Stari srednji arapski – spontani jezički hibridi

Najstariji pisani dokazi o postojanju prelaznih nivoa između standardnog i nestandardnog arapskog počeli su se pojavljivati u drugoj polovini IX veka pa nadalje. U pitanju su svetovni dokumenti na *hrišćanskom arapskom* (‘arabiyyat al-naṣārā), među kojima su najpoznatiji spisi iz manastira Svete Katarine na Sinaju.³ Uz ove originalne spise na papirusu, od XI veka se pojavljuju i različite vrste dokumenata na *judeo-arapskom* (‘arabiyyat al-Yahūd) koje, takođe, predstavljaju materijalno svedočanstvo o slojevitosti arapskog jezika.⁴ Jezičku leguru iz pomenutih spisa, nastalu blagom koinizacijom standardnog arapskog, pojedini zapadni arabisti nazivaju *srednji arapski* (Middle Arabic), uz pretpostavku da je on bio oformljen već u prvom veku nakon islamskih osvajanja, premda o tome nema pisanih dokaza, izuzev vrlo retkih jezičkih odstupanja u tekstovim javne administracije početkom VIII veka (Blau, 1981: 3–4).

Ipak, srednji arapski o kojem je reč nije proizašao iz pokušaja da se govor Arapa ujedini, već je odraz nastojanja da se nemuslimanski Arapi i nearapi koji su se služili arapskim jezikom izraze u okvirima standardnog arapskog. U njega su nehotice unosili fonološke, morfološke, sintaksičke i leksičke elemente svog (narodnog) jezika – sredstva svakodnevne komunikacije, zbog čega je u srednjem arapskom hrišćana i Jevreja bila očevitna tendencija redukovanja pojedinih gramatičkih kategorija standardnog arapskog (Blau, 1981: 13). To ne isključuje mogućnost da je posredi srednji arapski u koji su utkani elementi iz svakodnevnog govora gotovo svih urbanih stanovnika arapsko-islamskog carstva, i nižeg i višeg sloja (Blau, 1981: 7–8). O datom jezičkom stanju su intelektualni predstavnici ove civilizacije najpre samo

3 Više o razvoju i karakteristikama hrišćanskog arapskog v. Hopkins, 1984; Fück, 2003: 109–118; Grand’Henry, 2006: 383–387.

4 Više o razvoju i karakteristikama judeo-arapskog v. Blau, 1981; Wagner, 2010.

teorijski posvedočili u svojim traktatima, a od kraja XII veka je njegovo prisustvo nešto očiglednije i u književnoj umetnosti.⁵

Elementi kolokvijalnog govora, infiltrirani u svim tipovima pomenutih dokumenata, u osnovi napisanih na standardnom arapskom, ukazuju na jezičke univerzalijske koje i danas srećemo u NAV. Primera radi, u fonološkom smislu primetna je tendencija izostavljanja glotalnog ploziva, *hamze* [ʔ] na kraju reči, o čemu svedoči nepravilna ortografija u rečima bez ʔ, *maræ* namesto *marʾa* (žena), *ḥamræ* namesto *ḥamrʾa* (crvena) itd. U morfološkom smislu se može izdvojiti potiskivanje duala pluralom iz svih kategorija reči, gde se kao primer može navesti sledeće neslaganje u apoziciji: *li-nafsihi wa li-ihwatihi Ġaʿfar wa ʿĀyša* namesto *li-nafsihi wa li-aḥawayhi Ġaʿfar wa ʿĀiṣa* (za njega i njegovog brata i sestru, Džafara i Ajšu).⁶ Druga morfološka promena koju treba istaći jeste nepoštovanje padežne fleksije uopšteno, kao, na primer, kod imenice produžene deklinacije – *ab* (otac), koja u hrišćanskom arapskom, a katkad i judeo-arapskom zadržava univerzalni oblik *abū*, jednako kao i u NAV danas.⁷ Na sintaksičkom planu, među odstupanjima koje Hopkins navodi, između ostalih, jeste izostavljanje veznika *an* u izričnim rečenicama, što ilustruju sledeći primeri: *innak turīd ø tabī* namesto *innak^a turīd^a an tabī^a*, u značenju „želiš da prodaš“ (Hopkins 1984: 231) i *lā aqdir ø aktub* namesto *lā aqdir^a an aktub^a*, u značenju „ne mogu da pišem“ (Hopkins 1984: 232).

Mimo ovog, takoreći spontanog hibrida klasične varijante standardnog arapskog, elemenata iz starih (beduinskih) i novih (urbanih) narodnih arapskih varijeteta i jezika osvojenih područja (persijski, aramejski itd.), neki savremeni arapski lingvisti nalaze u lingvističkom nasleđu Arapa i planski *tafšīḥ al-ʿāmiyya*, u smislu klasiciziranja narodnog arapskog, čime se on približava standardnom polu arapskog jezičkog kontinuuma.⁸ Međutim, ako je takva zamisao kod nekih postojala teorijski, proces spontanog ili namernog doterivanja i uključivanja NAV u SAJ ipak nije bio u žiži interesovanja ili predmet diskusije među učenjacima arapsko-islamske civilizacije.

Dakle, srednji arapski iz premoderne epohe ne predstavlja čin svesne jezičke hibridizacije, podstaknute namerom da se ujedine zvanični jezik i jezik u svakodnevnoj upotrebi. U prilog tome govori i činjenica da su, u okviru judeo-arapskog, Jevreji težili da poprave, odnosno izdignu svoj srednji arapski klasicizacijom, pa čak i gramatičkim pseudo-korekcijama, premda je besprekorno vladanje standardnim arapskim i tako za većinu bilo daleka meta.⁹

5 Više o unošenju elemenata iz NAV u pisani tekst na standardnom arapskom kod teoretičara i pisaca klasičnog razdoblja arapsko-islamske civilizacije v. Gharaibeh Simonović, 2016: 46–58, 63–68.

6 U datom primeru je primetna još jedna fonološka promena, a to je supstitucija hamze [ʔ] glasom [y], uobičajena kod participa aktivnog šupljih glagola, kako je to slučaj s rečju *ʿĀyša* namesto *ʿĀiṣa*.

7 Za navedena i slična odstupanja v. Blau, 1981: 74–75, 88–89, 125–126, 128 itd.; Hopkins, 1984: 19–33, 92–97, 156–175 itd.

8 Said za početak *tafšīḥ al-ʿāmiyya* navodi knjigu Ibn Džinija (Ibn Ġinnī, u. 1002) iz X veka, naslovljenu *Baḥr al-ʿawwām fīmā aṣāba bihi al-ʿawāmm* (dosl. More plivača u onome što je zadesilo masu) i lingvističko delo Jusufa al-Magrebiya (Yūsuf al-Maġribī, u. 1610), naslovljeno *Rafʿ al-iṣr ʿan kalām ahl Miṣr* (dosl. Podizanje bremena s govora Egipćana) s početka XVII veka (Saʿīd, 1997: 150–151).

9 Više o težnji ka pseudo-korekcijama i klasicizaciji teksta na judeo-arapskom v. Blau, 1981: 24–34. Slične pseudo-korekcije sreću se i u tekstovima na hrišćanskom arapskom, na primer v. Hopkins, 1984: 4, 15, 23–25, 35 itd.

Nasuprot tome, moderna epoha svedoči o znatno svesnijem radu na slivanju standardnih varijanti arapskog jezika i njegovih nestandardnih varijeteta.

1.2. Novi srednji arapski – usmereni jezički hibridi

Tačne karakteristike srednjeg arapskog problematično je do kraja definisati, s obzirom na veliki potencijal hibridizacije polova arapskog jezičkog kontinuuma, standardnog i nestandardnog arapskog. Najčešće karakteristike srednjeg arapskog koje pominju istraživači ili pak praktikuju njegovi pobornici jesu upotreba pojedinih kolokvijalnih izraza uz standardne, izostavljanje konjugacijsko-deklinacijskih nastavaka (*i'rāb*), pa samim tim i drugačije sintaksičko ustrojstvo u rečenici.¹⁰ Tretira se kao nešto „viši“ formalni nivo u odnosu na „niži“, nestandardni arapski, ali varira od govornika do govornika.

Shodno tome da je konačno utvrđivanje karakteristika *pravog* srednjeg arapskog jezika problematičan ali i individualan istraživački proces, složeni terminološki aparat u označavanju ovog jezičkog nivoa nije mogao izostati. Pored najfrekventnijih i najneutralnijih naziva, ranije pomenutih – srednji arapski i treći jezik, alternativni termini, koji značenjski nisu uvek najjasniji niti ujednačeni, jesu i *luġat bayna bayna* (međujezik), *al-luġa al-ġadīda* (novi jezik), *al-ʿāmmiyya al-munaqqaha* (doterani kolokvijalni), *al-ʿāmmiyya al-muḥaḍḍaba* (uglašeni kolokvijalni), *al-ʿāmiyya al-rāqiya* (unapređeni kolokvijalni), *al-luġa al-bayḍāʾ* (beli jezik), *al-ʿāmmiyya al-faṣīḥa* (pravilni kolokvijalni) i *al-faṣīḥa al-ʿāmmiyya* (kolokvijalni pravilni), pri čemu se dve potonje odrednice mogu kontaminacijom obuhvatiti terminom *fusʿāmmiyya* („fusamija“).¹¹

Počevši od XX veka, odlike srednjeg arapskog, kao i njegovo imenovanje, često su povezani s lingvističkim i književnim manifestima arapskih intelektualaca. Kao primer se može navesti dramski pisac Farah Anton (Farah Anṭūn, 1874–1922), koji u jednom od svojih komada srednji jezik naziva *al-fuṣḥā al-muḥaffafa* (olakšani pravilni arapski) i *al-ʿāmmiyya al-muṣarrafa* (oplemenjeni kolokvijalni) (Šārūnī, 2007: 10). Sličnome je težio i pisac kratkih priča Isa Ubejd (ʿĪsā ʿUbayd, u. 1922), koji je upotrebio termin *al-ʿarabiyya al-mutawassiṭa* (srednji arapski), definišući ga kao jezik lišen arhaičnih gramatičkih konstrukcija, obogaćen ponekim izrazima iz kolokvijalnog govora (Ibrāhīm, 1980: 44), dok je ugledni egipatski lingvista al-Said Badawi (al-Saʿīd Badawī, 1929–2014) za srednji arapski upotrebio termin *ʿāmmiyyat al-muṭaqqafīn* (kolokvijalni obrazovanih), koji je danas među omiljenim odrednicama za ovaj nivo arapskog jezika (Badawī, 1973: 90).¹²

Zanimljivo je istaći da se i reforme SAJ u pravcu njegovog pojednostavljenja, s raznovrsnim i diskutabilnim predlozima o stepenu promena, takođe mogu posmatrati kao potencijalne intervencije iz okrilja kovanja srednjeg jezika. U tom slučaja-

10 Više o karakteristikama novog srednjeg arapskog koje se često navode na leksičkom, fonološkom, morfološkom i sintaksičkom nivou v. Ryding, 2006: 666–669.

11 Termin *fusamija* upotrebio je Zekerija al-Hadžavi (Zakariyā al-Ḥaġġāwī, 1915–1975), dramski pisac, novinar i sakupljač narodnih umotvorina iz Egipta, koji je smatrao da jezik egipatskog društva nije „fusha“ ili „amija“, već *fusamija* (Aḥmad, 1982: 84).

12 Ovde treba napomenuti da Badawi hibridne elemente standardnog i nestandardnog nalazi i u „višem“ jezičkom nivou, bližem standardnom polu, koji naziva *fuṣḥā al-ʿaṣr* (savremeni pravilni arapski), i u „nižem“ u odnosu na kolokvijalni obrazovanih, nazivajući dati presek *ʿāmmiyyat al-mutanawwirīn* (kolokvijalni prosvetljenih), u čijem je sastavu intenzivirano prisustvo nestandardnih jezičkih elemenata (Badawī, 1973: 98–99).

ju, obično se uz sintagmu „arapski jezik“ nadodaju epiteti poput *muyassara* (lak), *sahla* (jednostavan), *ḥafīfa* (lagan) i *muḥaffafa* (olakšan), koji podrazumevaju težnju ka pojednostavljenju standardnog jezika u gramatičkom smislu i pristupačnosti u leksičkom. Ipak, ova nastojanja često nisu podstaknuta nekim istinski primenljivim srednjim rešenjem, već se u njima krije veća naklonost SAJ ili nekom od NAV.

U pogledu reforme standardnog arapskog u pravcu kreiranja srednjeg jezika, lista „novih“ i naizgled jednostavnijih gramatika je impozantna, kao i obilje studija u kojima se autori zalažu za izmene u tom pravcu. Jedan takav apel za pojednostavljenje uputio je libanski lingvista i etnolog Anis Furejha (Anīs Furayḥa, 1903–1993) u svojoj sistematičnoj studiji iz 1955. godine, naslovljenoj *Naḥwa al-‘arabiyya al-muyassara* (*U pravcu lakog arapskog jezika*). Na stranicama pomenute studije, Furejha traga za rešenjem diglosijskog pitanja u arapskom jeziku, nalazeći ga u uobličavanju *jedinstvenog jezika* (lahḡa muwaḥḥada).¹³ Naime, ovaj autor iz standardnog i nestandardnog arapskog odabira elemente neophodne za tvorenje *arapskog esperanta*,¹⁴ ukratko ga definišući kao „jezik obrazovanih u svim zemljama arapskog sveta“ (Furayḥa, 1955: 182). Identitet jedinstvenog jezika ogleda se i u drugim određenjima kojima se ovaj autor služi, kao, na primer, „jezik skupova i salona“ (luḡat al-nādi wa al-šālūn), „zajednički arapski jezik“ (al-lahḡa al-‘arabiyya al-muštaraḡa), „jezik naprednog arapskog društva“ (luḡat al-muḡtama‘ al-‘arabī al-rāqī) i slično (Furayḥa, 1955: 181–182). Furejhina zamisao predstavlja popularnu referencu predloga konkretne hibridizacije standardnog i nestandardnog arapskog, ali ne i jedinu.

U praktičnom smislu, sve varijacije srednjeg arapskog podrazumevaju da govornik vlada standardnim arapskim, ali da ga uplivom elemenata iz NAV prizemljuje, koinizirajući ga čas spontano čas namerno. Doduše, i u ovom slučaju je za većinu govornika arapskog jezika vladanje njegovom standardnom varijantom upitna konstatacija, što je uporedivo sa jezičkom kompetencijom govornika hrišćanskog arapskog i judeo-arapskog. Želeći da u formalnim situacijama zvuče jezički ispravno, savremeni govornici arapskog takođe često implementiraju pseudo-korekcije, uvereni da su adekvatno primenili neko od gramatičkih pravila SAJ.¹⁵

2. Teufik al-Hakim i prva generacija modernih egipatskih pisaca

I pored nabrojanih predstavnika, prva asocijacija i omiljena referenca teorijskog i praktičnog otelotvorenja srednjeg arapskog jezika ipak ostaje koncept jezičkog hibrida, odnosno srednjeg rešenja za kojim je tragao moderni egipatski književnik Teufik al-Hakim (Tawfiq al-Ḥakīm, 1898–1987).

Uzimajući u obzir vreme književnog delovanja i njegov senzibilitet, al-Hakim je pripadnik tzv. *prve generacije* (al-ḡīl al-awwal) proznih pisaca, poznate i kao „Nova

13 Sintagmu *lahḡa muwaḥḥada* moguće je prevesti i kao „jedinstveni govor“ ili „jedinstveno narečje“, imajući u vidu slojevito značenje reči „lahḡa“, koja pored navedenih (jezik, govor i narečje), može još značiti i „ton“, „glas“, „naglasak“ itd. Ipak, u datom kontekstu – *lahḡa* i *luḡa* čine se kao sinonimi za „jezik“, što i jeste prvobitno značenje reči „lahḡa“.

14 Sintagma *arapski esperanto* se u radu upotrebljava simbolički, aludirajući na univerzalni sistem komunikacije, čiju podlogu čine polovi arapskog jezičkog kontinuuma.

15 Na temu implementiranja pseudo-korekcija u standardni arapski kod obrazovanih govornika mogu se pronaći slikoviti primeri u studiji B. D. Parkinsona (1996: 91–102).

škola“ (al-Madrassa al-ḥadīṭa).¹⁶ Za opseg delovanja ove književne grupe može se uzeti period od dvadesetih do četrdesetih godina XX veka, a za neke produktivnije i znatno duže, i to isključivo u Egiptu. Ključna osobenost književne poetike prve generacije egipatskih pisaca ogleda se, prema rečima egipatskog pisca, Nagiba Mahfuza (1911–2006), u oslobađanju „od konzervativnog načina mišljenja“ (Duwwāra, 1996: 349).

U teorijskim i stvaralačkim delima, kao i u najznačajnijim časopisima tog vremena, među kojima su *al-Džarida* (*al-Ġarida*), *al-Sijasa al-usbuija* (*al-Siyāsa al-usbū'iyya*), *al-Sufur* (*al-Sufūr*) i *al-Fadžr* (*al-Fağr*), pisci prve generacije ostavili su manifest moderne egipatske prozne književnosti i svoja razmišljanja o najpodesnijem jezičkom nivou na kojem bi je trebalo uobličavati. No, iako je njihova zamisao bila da oblikuju prepoznatljivu, uže nacionalnu (egipatsku) umetničku prozu, u jeziku naracije dela koja su pisali uglavnom nisu odstupili od konvencije da se služe standardnim arapskim, dok su u dijalogu posezali za jezičkim nivoom koji je bio u skladu s njihovim shvatanjem realizma. To nas isprva može navesti na pretpostavku da su ovi pisci u dijalogu svojih dela zastupali upotrebu egipatskog dijalekta, pošto je jedna od važnih odlika realizma bila verodostojnost, poistovećena s doslovnim prenošenjem govora, onako kako se on u stvarnosti odvija.

Pa ipak, većina pisaca prve generacije ostali su pri shvatanju da se i dijalozi moraju iskazivati kao i naracija – standardnim arapskim, dok su se drugi povremeno okušavali u upotrebi većeg raspona jezičkih nivoa, bilo bližih standardnom bilo nestandardnom polu arapskog jezičkog kontinuumu. Među potonjima, mesto jezički najraznovrsnijeg i stvaralački najplodnijeg pisca prve generacije pripada Teufiku al-Hakimu, čije se ime prvenstveno vezuje za brojne dramske komade koje je pisao, a posebno za „intelektualne pozorišne drame“ (*al-masrah al-ḍihnī*), namenjene čitanju. Njegove zasluge su nezanemarljive i za razvoj moderne pripovedačke proze na arapskom jeziku, s obzirom na to da je u svega desetak godina, od 1933. do 1944. godine, objavio devet romana, i to u duhu realizma, uz primese romantizma u prvim, i simbolizma u kasnijim romanima.

Književna dela al-Hakima počela su se prevoditi na francuski, engleski i ruski jezik još tridesetih godina XX veka, a u narednim decenijama i na ostale jezike. Tako se pedesetih godina pojavio i prevod romana *Dnevnik suca istražitelja* sa francuskog na srpskohrvatski jezik (prev. Vera Kun, Zagreb: IBI, 1954), kojem je tridesetak godina kasnije pridružen roman *Hakimov magarac* kao direktan prevod sa arapskog na isti jezik (prev. Mirjana Baoui, Kruševac: Bagdala, 1985). Prva teorijska referenca o delovanju al-Hakima kao književnika data je kao predgovor potonjem romanu, koji je napisao Darko Tanasković, naslovivši ga *Pisac i njegov magarac – od ćutanja do koautorstva*. Isti autor je još 1978. godine preveo sa arapskog al-Hakimov komad *Reka ludila* (*Život*, 27, 2, str. 200–208). Od 2008. godine u opticaju je i roman *Vrabac s Istoka*, preveden s arapskog na bosanski jezik (prev. Suad Smailhodžić, Sarajevo: Dobra knjiga).

16 Pored Teufika al-Hakima, među pisce prve generacije ubrajaju se i braća Muhamed i Mahmud Tejmur (Muḥammad i Maḥmūd Taymūr), zatim braća Isa i Šahata Ubejd (ʿIsā i Šahata ʿUbejd), Ahmed Hajrat (Aḥmad Ḥayrat), Mahmud Tahir Lašin (Maḥmūd Ṭāhir Lāšīn), Muhamed Husein Hejkal (Muḥammad Ḥusayn Ḥaykal), Taha Husein (Ṭāhā Ḥusayn), Jahja Haki (Yahyā Ḥaqqī) i drugi. Uz pomenute, nekoliko pisaca je vremenski pripadalo prvoj generaciji, s kojom, zbog izrazite panarapske orijentacije, nisu bili kompatibilni, poput Ibrahima al-Mazinija (Ibrāhīm al-Māzinī) i Abasa Mahmuda al-Akada (ʿAbbās Maḥmūd al-ʿAqqād).

2.1. Književno-jezička laboratorija Teufika al-Hakima

Ustaljenu tradiciju upotrebe standardnog arapskog jezika u književnom delu Teufik al-Hakim je uvažio prilikom pisanja većine dramskih komada, bez obzira na temu i jezičku kompetenciju njenih likova, ali i u još nekoliko romana, u kojima je standardni arapski jedino jezičko sredstvo u svim ravnima pripovedanja. No za razliku od dramskih komada,¹⁷ u romanima je primetna izvesna zakonitost u odabiru standardnog arapskog kao sredstva književnog izraza. To su, obično, romani u kojima se radnja odvija u nearapskom okruženju, što je slučaj s *ʿUṣfūr min al-Šarq* (*Vrabac s Istoka*, 1938) i *Rāqīṣat al-maʿbad* (*Plesačica hrama*, 1939), kao i roman u okviru kojeg se vratio klasičnom vrelu, poput dela *Ašʿab malik al-Ṭafiliyyīn* (*Ašab, kralj Tufejlaca*, 1938). Upotreba SAJ u svim ravnima pripovedanja ne iznenađuje ni u delu *al-Ribāʾ al-muqaddas* (*Sveta veza*, 1944), koje se može svrstati u filozofski roman, kao ni u romanu *al-Qaṣr al-maṣhūr* (*Začarani dvorac*, 1936), koji je al-Hakim napisao u koautorstvu s jezičkim puristom Tahom Huseinom (Tāhā Ḥusayn, 1889–1973).

U dijalozima preostala četiri romana, al-Hakim se, uz SAJ, služio egipatskim dijalektom, ispoljivši u nekima od njih i svojevrsni hakimovski srednji jezik. Tako je egipatski dijalekat izraženo upotrebljen u dijalozima romana *ʿAwdat al-rūḥ* (*Povratak duha*, 1933), *Yaumiyyāt nāʾib fī al-aryāf* (*Dnevnik seoskog istražnog sudije*, 1937) i *al-ʿAwālim* (*Svetovi*, 1939), dok *Ḥimār al-Hakīm* (*Hakimov magarac*, 1940) spada u jezički šarenija dela. Naime, književni junak u dijalozima poslednjeg romana „klizi“ iz jednog jezičkog nivoa u drugi, bez dosledne zakonitosti o smenjivanju nivoa prema stepenu formalnosti, jezičkoj kompetenciji govornika ili temi (npr. al-Ḥakīm, 1990: 20–27). Pored spontane naizmenične upotrebe standardnog i egipatskog arapskog među sagovornicima, u pojedinim dijalozima romana *Hakimov magarac* nalazimo i „klackanje“ po sredini arapskog jezičkog kontinuuma (npr. al-Ḥakīm, 1990: 107–108).

Srednji jezik, odnosno hibrid standardnog i nestandardnog (egipatskog) arapskog, nagovešten u romanu *Hakimov magarac*, Teufik al-Hakim je nadalje razvijao služeći se njime u ponekoj realističnoj drami, počevši od komada *al-Šafaqa* (*Pogodba*, 1956). Osobenost datog jezičkog nivoa ogleda se u pretpostavci da bi se isti tekst mogao čitati u dve i više jezičkih realizacija, što se postiže uvažavanjem fonetskih i morfoloških karakteristika jezičkog nivoa kojem se tokom čitanja *prilagođavamo*. Al-Hakim je ovaj jezički hibrid, koji naziva i „trećim pokusom“ (taḡriba tālīṭa), opisao u pogovoru *Pogodbe*, ukazavši na dva cilja svog jezičkog eksperimenta: uobličavanje jedinstvenog jezika u pozorišnoj umetnosti na arapskom jeziku, a samim tim i pristupačnost teksta svim društvenim slojevima neke zemlje arapskog govornog područja (al-Ḥakīm, 1988b: 156–157).

Al-Hakim „kroji“ treći jezik uz pomoć različitih sredstava, čineći određene jezičke kompromise. Na fonetskom planu zadržava ortografsku normu SAJ, ali po-

17 Teufik al-Hakim je napisao oko sedamdeset dužih i kraćih dramskih komada, od kojih je svega devet u potpunosti ili većinom na egipatskom dijalektu, iako je za slične teme (u ranijim i kasnijim komadima) razvijao dijaloge na standardnom arapskom. Komadi o kojima je reč napisani su u različitim periodima, a okupljeni u okviru dveju zbirki dramskih komada, šest drama u zbirci *al-Masrah al-munawwaʿ* (*Raznoliki pozorišni komadi*), izdate prvi put 1956. godine, i tri u zbirci *al-Ḥamīr* (*Magarci*), izdate 1975. godine.

drazumeva da će se u izgovoru čitalac ili izvođač prilagoditi duhu odabrane jezičke perspektive, formalne ili neformalne. Tako se, na primer, slovo *ġim* <Ġ> u duhu standardnog arapskog izgovara [ġ] kao zvučna postalveolarna afrikata, u duhu egipatskog vernakulara [g] odnosno zvučni velarni ploziv, a može se u izgovoru realizovati i kao zvučni postalveolarni frikativ [ʒ], kako bi to bio slučaj u, na primer, marokanskom ili levantskom arapskom.

U pogledu morfološkog i sintaksičkog uobličavanja, al-Hakim ulaže dosta truda da izbegne obeležja i konstrukcije koje naglašavaju razlike između standardnog i nestandardnog arapskog. Stoga se, na primer, u negaciji glagola služi univerzalnim rečicama *mā* i *lā*, ne uključivši *lam* i *lan* koje bi tekstu dale formalni prizvuk. Isto tako, ne služi se ni nestandardnim nastavakom *-š* za negaciju glagola, uobičajenim za egipatski arapski, kojim bi izvršio izrazitu koinizaciju teksta, povlačeći ga isuviše blizu ka nestandardnom polu arapskog jezičkog kontinuuma.

Kada je leksički fond u pitanju, al-Hakim poštuje legitimni korpus reči SAJ, ali nastoji da iz njega odabere one reči čija se upotreba preklapa s kolokvijalnim. Tako ćemo, na primer, u *Pogodbi* nailaziti na reči *rāḥ*^a namesto *dahab*^a (otići), *laqiy*^a namesto *waḡad*^a (naći), *fulūs* namesto *nuqūd* (novac), *ḥāḡa* namesto *šay*^ʿ (nešto) i tome slično.

Kako bismo al-Hakimovu nameru višestruke realizacije u čitanju učinili „vidljivom“, navešćemo odeljak iz izvornog teksta komada *Pogodba*, napisanog arapskim pismom, uz koji će biti date dve moguće verzije jezičkog doživljaja istog teksta, jedna je *čitalačka* i univerzalna na standardnom arapskom, a druga za *izvođenje* i u duhu egipatskog vernakulara:

Transkripcija u duhu standardnog arapskog: ¹⁸	<i>Pogodba</i> (al-Ḥakīm, 1988b: 26):	Transkripcija u duhu egipatskog vernakulara: ¹⁹
Tuhāmī: In šāʿa Allāh ʿumruki yaṭūl ^u , wa fulūsuki nudabb-iruhā... lākinna al-arḍ ^a yā sittī, maṭlūbuhā al-sāʿa ^ʿ wa la yumkin ^a [an] tataʿḥḥar ^a , wa isaʿlī al-muʿallim ^a Šannūdat ^{an} !...	تھامی: إن شاء الله عمرک يطول، وفلوسک نديرها... لكن الأرض يا ستي، مطلوبها الساعة ولا يمكن تتأخر، واسأل المعلم شنودة!...	T ^h hāmī: In-šā Allāh ʿumrek y ^ʿ ṭūl, w-flūscek ndabbarhā... lākin el-arḍ yā sittī, maṭlūb-hā is-sāʿa w-la yumkin ti-taʿḥḥar, w-ʿsaʿlī al-mʿallim Šnūda!...

18 Latinična transkripcija na standardnom arapskom podrazumeva prenošenje teksta prema DMG sistemu, uz obeležavanje svih konjugacijsko-deklinacijskih nastavaka (xa/ i/ u/ an/ in/ un). Za transkripcijske simbole DMG sistema v. Janković, 1987: 53–54.

19 Interpretacija teksta na egipatskom vernakularu data je prema čitanju izvornog govornika Iman El-Habaši, višeg lektora na Katedri za orijentalistiku Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Transkripcijski simboli standardnog arapskog jezika dopunjeni su simbolima za fonetsku realizaciju pojedinih arapskih glasova, neophodnih za prenos teksta na nestandardnom arapskom varijetetu, u ovom slučaju na egipatskom vernakularu. Shodno tome da se za ove osobene fonetske realizacije arapskih glasova u nestandardnoj varijanti ne koristi ujednačen sistem transkripcije, izabrali smo dodatne simbole da njima, što verodostojnije, predstavimo različite izgovorne varijante (v. fusnotu 21). Takođe smo u transkripciji egipatskog vernakulara upotrebili umanjene simbole (x), i to u slučaju redukovanih vokala u izgovoru. Više o odlikama egipatskog vernakulara v. Woidich, 2006: 323–333; Naḡā, 2008: 116–122.

<p>Al-‘ağūz: Āḥīratī awlā min arḍika... āḥīratī ahamm^{un} min kullī ḥāḡat^{un}!... āḥīratī... qā‘i-dat^{un} min zamānⁱⁿ uḡahhiz^u li-āḥīratī... taqūm^u anta yā bunayy^a tuḡayyī^u ‘alayy^a āḥīratī wa ḥarḡatī?!...</p> <p>Tuhāmī: Fikruki kulluh^u fi al-mawtⁱ!... lākinna fikranā fi ḥayātīnā!... yu‘ḡibuki ḥurmān^a ibniki wa ibni bintiki min naṣībhi fi al-arḍ[?]... wa tuḡṭ^u ‘alayhi al-ṣafaqa^t?... tuḡṭ^u ‘alayhi al-furṣat^u min bayna ḡamīⁱ al-ahālī?!...</p> <p>Al-‘ağūz: Wa anta yu‘ḡibuk^a yā bunay [an] taqill^a maqām^a sittika fi āḥīrⁱ ayyāmihā wa tuḥrimhā min kafanihā wa dafnatihā, wa tuṣmit^u fiḥā al-a‘ādī wa taḡḡak^u ‘alayhā al-kabīr^u wa al-ṣaḡīr^u min ahlī al-baladⁱ?!...</p> <p>Tuhāmī: Al-mayyit^u mā yaḥiss^u bi-ḡaḡkⁱⁿ wa lā bi-ṣamātatⁱⁿ... lākinna al-ḥayy^a yā sittī... al-ḥayy^a!...</p> <p>Al-‘ağūz: In kunt^a anta taḥiss^u hāt fulūsī!...</p>	<p>العجوز: آخرتي أولى من أرضك... آخرتي أهم من كل حاجة!... آخرتي... قاعدة من زمان أجهز لآخرتي... تقوم انت يا بني تضع علي آخرتي وخرجني؟!...</p> <p>تھامی: فکرك کله في الموت.. لكن فکرننا في حیاتنا!... یعجبک حرمان ابنک وابن بنتک من نصيبه في الأرض?... وتضع عليه الصفقة?... تضع عليه الفرصة من بين جميع الأهالی؟!...</p> <p>العجوز: وانت یعجبک يا بنی تقل مقام ستک في آخر أيامها وتحرمها من کفنها ودفنتها، وتشت فيہا الأعادی وتضحک علیہا الکبیر والصغیر أهل البلد؟!...</p> <p>تھامی: الميت ما یحس بضحک ولا بشماتة... لكن الحی یا ستی... الحی!...</p> <p>العجوز: إن كنت أنت تحس هات فلوسی!...</p>	<p>El-‘ağūz: Āḥīritī awlā min arḍak... āḥīritī ahamm min kull ḥāga!... āḥīritī... ^aa‘da²⁰ min zamān agahhez li-āḥīritī... ^tūm inta ya-bni bunayy^a ^tḡayya^a ‘alayyā āḥīritī wⁱ ḥarḡitī?!...</p> <p>T^hāmī: Fikrek kullo fil-mōt... lākin fikrinā f-ḥayat-nā!... ya‘ḡibek ḥirmān ^bnek wⁱbn bintek min naṣībō fil-arḍ[?]... wa tḡṭ^u ‘alē^h iṣ-ṣafaqa^a?... tḡṭ^u ‘alē^h el-furṣa min bēn gemīⁱ-l-ahālī?!...</p> <p>El-‘ağūz: W^a-nta ya‘ḡibak ya-bnī tⁱill ma^aām sittak f-āḡer ayyāmḥā wa tīḡrimḥā min kafanḥā wa dafnithā, wa tṣmit fiḥā el-a‘ādī w^a-ḡaḡḡak ^alēḥā el-k^bīr^u waṣ-ṣuḡayyār min ahlīⁱl-baladⁱ?!...</p> <p>T^hāmī: El-mayyit ma yihiss b-ḡiḡk wa la b-ṣamāta... lākin el-ḥayy ya sittī... el-ḥayy!...</p> <p>El-‘ağūz: In kunt inta ṡess hāt flūsī!...</p>
---	---	--

U jednom od kasnijih dramskih komada, napisanom u duhu teatra apsurda, *al-Ṭa‘ām li-kull fam* (Hrana za sve, 1963), al-Hakim obnavlja težnju da koinizira standardni arapski, uveren da se uz pomoć takvog hibrida – trećeg jezika – proširuje dostupnost književnog dela. Potporu za to nalazi u utisku da nepismenost u društvu jenjava, i da je obrazovanje omogućilo zbližavanje različitih društvenih slojeva i u pogledu jezičkih kompetencija (al-Ḥakīm, 1988c: 185).

U tekstu drame *Hrana za sve*, al-Hakim se pridržava jezičkih načela kojima se rukovodio kada je pisao *Pogodbu*. Pored mogućnosti fonetskog prilagođavanja iza-branoj jezičkoj realizaciji, retko vidljivoj i u samoj grafiji,²¹ u okvirnom delu drame *Hrana za sve* autor se služi i ostalim, ranije navedenim sredstvima jezičke hibri-

20 Fonetska realizacija bezvučnog uvularnog ploziva (ʕ) u pojedinim nestandardnim arapskim varijetetima jednaka je glotalnom plozivu, hamzi (◌), koje se u transkripciji obeležava simbolom «ʕ». Shodno tome da se čak i u tom slučaju grafija q zadržava u izvorno pisanim tekstovima, u tekstu je obeleženo simbolom «q» namesto «ʕ», kako ne bi došlo do mešanja transkripcijskog simbola za hamze i identične fonetske realizacije glasa [q] u pojedinim NAV.

21 Među izuzecima se može navesti alternacija interdentalnog frikativa [t̪] sa dentalnim eksplozivom [t], na primer *tānī* namesto *tānīn* (al-Ḥakīm, 1988c: 128), zatim supstitucija glotalnog ploziva, hamze [ʔ], glasom [y], što je u datom tekstu vidljivo i u samoj grafiji kod participa aktivnog šupljeg glagola, na primer *ḡāyiz* namesto *ḡāʔiz* (al-Ḥakīm, 1988c: 156), dok je nestabilnost hamze u kolokvijalnom jeziku vidljiva u grafiji kroz njegovu eliminaciju na kraju reči, pa se tako, na primer, pojavljuje *ḡadāō* namesto *ḡadāʔ* (al-Ḥakīm, 1988c: 171).

dizacije. To je najosetnije u izboru zajedničkih reči SAJ i NAV, kao što je upotreba *ḥall^a* namesto *tarak^a* (ostaviti), *qām^a* namesto *nahaḍ^a* (ustati), *qaʿad^a* namesto *ḡalas^a* (sesti), *rāḥ^a* namesto *ḍahab^a* (otići), *ḥāḡa* namesto *šay^ʿ* (nešto) itd. Koinizacija standardnog postignuta je i umetanjem fraza karakterističnih za kolokvijalni, kao što su to *w^a-ḥ^ayāt* ‘aynēk (tako ti očiju), ‘*alā al-ʿīn wa al-rās* (dosl. na oku i glavi, odnosno „vrlo rado“), ‘*alā kifak* (kako god želiš), *wa lā yihimmak* (ništa ne brini) itd.

U gramatičkom smislu, utisak izražavanja u duhu kolokvijalnog ostavlja rečca *mā* namesto *lā* za negaciju imperfekta, iako je takva konstrukcija bila „legitimna“ i u klasičnoj varijanti standardnog arapskog. Ipak treba istaći da, za razliku od *Pogodbe*, dijalozi drame *Hrana za sve* nisu lišeni rečca za negaciju *lam* i *lan* koje tekstu daju formalni prizvuk. Uz to, *mā* je ponekad upotrebljena i kao zamena za pomoćni glagol *laysa* u negaciji imenskih rečenica, pa se u tekstu može naići na iskaz *mā anā ʿārīfa* namesto *last^a ʿārīfat^{an}*, u značenju „ne znam“ (al-Ḥakīm, 1988c: 62; sl. 154), uz napomenu da je takva konstrukcija legitimna i u standardnom, ali je danas uobičajenija u kolokvijalnom jeziku. Među sintaksičkim odstupanjima, iako retko, prisutno je izostavljanje veznika *an* u izričnoj rečenici, kako je to u slučaju konstrukcije *ismahū lī ʾ aṭlaʿ* namesto *ismahū lī an aṭlaʿ^a* u značenju „dozvolite da izađem“ (al-Ḥakīm, 1988c: 177).

Sve navedene osobenosti i primeri odnose se, kako je rečeno, na okvirni (uramljeni) deo drame, ne i na umetnutu, unutrašnju dramu čiji se dijalozi odvijaju, uz neznatne izuzetke, na standardnom arapskom.

Tri godine kasnije, u komadu *al-Warīa* (Nevolja, 1966), al-Hakim produbljuje svoj eksperiment i iznova obrazlaže treći jezik u nešto dužem pogovoru, naslovljenom *Luḡat al-masraḥiyya* (Jezik pozorišnog komada). Slično ostalim piscima prve generacije, al-Hakim naglašava u više navrata da nestandardni i standardni arapski nisu dva različita jezika, i da je prvi sadržan u drugom (al-Ḥakīm, 1988d: 176–177, 179–180). Kombinovanje ovih jezičkih nivoa smatra legitimnim i prekopotrebnim zadatkom u službi razvijanja jedinstvenog arapskog jezika, a taj bi zadatak, veli on, prvenstveno trebalo da obavljaju pisci, koji će kroz književni dijalog, pripovedni ili dramski, odagnati jaz između udaljenih jezičkih polova (al-Ḥakīm, 1988c: 181). Sledstveno tome, za treći jezički pokus upotrebljava još i nazive *luḡat al-taḥāṭub al-muwahḥada* (jedinstven jezik ophođenja) i *al-ʿāmiya al-fuṣṣḥā* (pravilni kolokvijalni) (al-Ḥakīm, 1988d: 183).

U jezik samog komada *Nevolja* unete su znatne promene, i to uz veće uvažavanje osobenosti NAV. Tačnije, al-Hakimov treći jezik više nije onaj isti kao u komadu *Pogodba*, u kojem je njegova veza sa standardnim arapskim prisnija, već je za nekoliko nivoa bliži nestandardnom polu arapskog jezičkog kontinuuma. To je vidljivo u upotrebi pojedinih reči i konstrukcija koje autor u pogovoru navodi i pravda kao skraćene oblike standardnog jezika, navodeći kao primere reči *illī* namesto svih odnosnih zamenica (*al-ladī*, *al-latī* itd.),²² *aywa* namesto *ay wa Allāh* (da, Boga mi), zatim *biddī* namesto *bi-waddī* (hoću) itd.

22 Reč *illī* pojavila se i u komadu *Hrana za sve*, ali svega jedanput (v. al-Ḥakīm, 1988c: 93).

Poređenje jezičkog ustrojstva dvaju pomenutih komada pokazuje u kojoj meri je al-Hakimov treći pokus nestabilan pojam, koliko varira u stepenu koinizacije standardnog jezika, zbog čega ga je, u njegovom slučaju, nemoguće precizno definisati. Svaki od datih književnih tekstova samo je jedna od mogućih realizacija hibrida polova arapskog jezičkog kontinuuma, za koju se samo uopšteno može reći da u određenom stepenu teži umekšavanju „okamenjenog“ standardnog arapskog, ali i „uglađivanju“ kolokvijalnog. Opisano jezičku varijabilnost ilustruje sledeće poređenje odlomaka iz *Pogodbe* i *Nevolje*, u kojima se u podvučenim delovima teksta očitava koinizacija standardnog arapskog:

Pogodba (al-Ḥakīm, 1988b: 27):

تَمَامِي: فلوسك موجودة... ردها لها يا “معلم
شنودة”... تحت أمرك... ادفنها كما كانت في قعر
الصندوق الأحمر!... لكن يكون في معلومك أن
الأرض ضاعت على... ويمكن نكون السبب، أنا
وأنت في ضياع الصفقة كلها على أهل البلد...
تكلّموا يا أهل البلد... قولوا لها!...
الجميع: سلفيه الفلوس يا خاله!...
العجوز: أسلفه؟!... أتمم مجانين؟!...
سعداوى: الكفن ما له جيوب يا خاله... الكفن ما
له جيوب!... الميت ما يحمل معه حاجة... الميت ما
يحمل نفسه... اتركي خرجتك لغيرك وربك يدبرها...
العجوز: فلوسي مرصودة لآخرتي... والله ما تروح
فلوسي إلا لآخرتي...
عوضين: (ينفخ زبد الصابون من فمه) كلامك فارغ
يا ولية!..

Nevolja (al-Ḥakīm, 1988d: 20):

راغب: [...] يعنى انت بالعري يلزمك مجرم تدرسه قبل
الجريمة وبعدها... انتهينا... اترك لى أنا الموضوع...
يحيى: أترك لك انت!...
راغب: طبعا... دا موضوع يهمنى قد ما يهمك... الجزء
الثالث لو نشرنا فيه كل دراستك دى، أستفيد أنا
وأنت... وساعتها لو حضر الزبون إياه أقدر احط
الكتاب في عينه، واقول له إن الأستاذ المؤلف درس كل
شئ بنفسه... إيه رأيك؟!...
يحيى: فعلا... شئ عظيم... لكن... درست إيه
بنفسى?... حدد لى الموضوع من فضلك?... تقصد إيه
بالضبط?...
راغب: وأنا اقصد حاجة?... انت اللي قلت...
يحيى: قلت إيه?...
راغب: قلت المجرم والمعمل والمكروب... وحاجات
كذا...!

Mogućnost višestrukog čitanja pisanog teksta, što je slučaj s predstavljanim komadima al-Hakima, nije novina u arapskoj književnosti. Sličan potencijal prisutan je u znatno starijim, klasičnim tekstovima, o čemu svedoče pojedini dijaloški pasaži zbirke makama *Manāmāt al-Wahrānī* (Vahranijeva snoviđenja) Ruknu al-Dina al-Vahranija (Rukn al-Dīn al-Wahrānī, u. 1179) i memoara Usame Ibn Munkiza (Usāma Ibn Munqid, u. 1188), naslovljenih *Kitāb al-ʿitibār* (Knjiga pouke).

Tendenciju ka srednjem arapskom ispoljili su u književnim dijalozima i neki moderniji pisci, poput pomenutog Ise Ubejda u zbirci priča *Iḥsān Hānim* (Gospođa Ihsan, 1921), a mestimično i al-Hakimov savremenik, Ibrahim al-Mazini (Ibrāhīm al-Māzinī, 1889–1949) u romanu *Ibrāhīm al-kātib* (Pisac Ibrahim, 1931) i drami *Ġarizat*

al-mar'a aw hukm al-tā'a (Ženski instinkt ili zakoni pokornosti, 1931). Predočeno jezičko usmerenje odnosi se i na dijaloge pojedinih priča potonjeg autora, odnosno u zbirka-*ma Huyūt al-ʿankabūt* (Paukove niti, 1935), *Fī tarīq* (Na putu, 1937) i *ʿA al-māšī* (Usput, 1944). Ipak, svesno kreiranje arapskog esperanta, teorijsko obrazloženje i direktna primena u delu čine al-Hakimov poduhvat prepoznatljivim i autentičnim činom u arapskoj književnosti. Njime je napokon praktično stavljena na test teorija zbližavanja suprotnih polova arapskog jezika, pa makar i samo u pisanoj verziji, s obzirom na to da se u izvođenju komada podrazumeva upotreba kolokvijalnog jezika.

Međutim, arapski književni kritičari nisu pokazali oduševljenje za al-Hakimov treći pokus, pa su neki od njih, kao, na primer, Hilal, pronalazili u njemu više štete nego koristi (Hilāl, 2003: 623). Doduše, treći jezik je i za samog al-Hakima bio eksperiment, a ne i konačno rešenje pitanja jezika u književnosti, što pokazuju drame koje je napisao između triju pomenutih komada, ali i docnije, od kraja šezdesetih godina XX veka. U tim komadima nema gramatičkog i leksičkog kalkulisanja iz reda u red, jezičkih „pogodbi“ i kompromisa u „nevolji“, već se al-Hakim nepomućeno služi samo standardnim i/ili egipatskim arapskim.

Štaviše, al-Hakim je u jednom od poslednjih komada pokazao drugačiju teorij-sku podlogu u pogledu jezika u književnosti. Radi se o dramskom tekstu pod nazivom *al-Ḥimār yu'allif* (Magarac stvara, 1970), u kojem omiljeni al-Hakimov junak – magarac – nameće drugom junaku – piscu – svoju stvaralačku volju, diktirajući mu jedan humoristički komad.²³ No, pre razrade sadržaja „komada u komadu“, magarac i pisac razgovaraju o odabiru odgovarajućeg jezičkog nivoa u književnom stvaranju na sledeći način (al-Ḥakīm, 1988a: 54–55):

المؤلف: عندك موضوع ترفيهي؟!

الحمار: موجود... أكتب... لا أعرف بعد تبدأ المسرحية ولا كيف تنتهي!... ربما أعرف قليلاً كيف تبدأ... إني أتصور مثلاً مكتب رجل مليونير... رجل أعمال... مقال مثلاً... عنده طائفة من الموظفين والموظفات... إنه هو أيضاً مثلك يريد الترفيه لا عن نفسه فقط... ولكن عن... سنعرف ذلك فيما بعد... العجيب في الأمر أن ألف من موظفيه وموظفاته فرقة غنائية راقصة أسمها فرقة البلابل الذهبية... كتبت؟...

المؤلف: أكتب ماذا؟

الحمار: هذا المنظر الذي قلته لك الآن... وسأملی الحوار حالاً... على فكرة... الحوار يكون بالفصحى المبسطة على طريقتك أو بالعامية؟
..أظن العامية هنا أنسب ما دام الغرض الترفيه والنهريج!..

المؤلف: عليك أنت اختيار الأنسب.

الحمار: فلتكن العامية لأشخاص المسرحية، حتى لا يختلط حديثهم المهزأ بحديثنا نحن المهذب... أقصد أنا وأنت!..

U podvučenim delovima dijaloga, koji se odvija na standardnom arapskom, magarac se nakon dileme o upotrebi „uprošćenog standardnog“ na piščev način, čime aludira na treći jezik, ili kolokvijalnog, odlučuje za potonju varijantu kao prikladniju, pošto je namena komada koju osmišljava „uveseljavanje i šala“. Magarčev sud o

²³ *Magarac stvara* je, uz ostala tri kraća komada, objavljen u već pomenutoj zbirci drama *al-Ḥamīr* (Magarci, 1975).

podesnosti standardnog ili nestandardnog arapskog u jeziku književnog dela kao da nas vraća milenijum i više unazad, sve do abasidskog erudite Abu Osmana Amra Ibn Bahra (Abū ʿUtmān ʿAmr Ibn Baḥr, u. 868), poznatijeg po nadimku Buljooki – al-Džahiz (al-Ġāḥiẓ), koji je o datoj jezičkoj dilemi govorio uzimajući u obzir žanr i jezičku kompetenciju likova u priči.

Naime, al-Džahiz se u dva navrata, u *Kitāb al-ḥayawān* (*Knjiga o životinjama*) i *Kitāb al-bayān wa al-tabyīn* (*Knjiga o elokvenciji i izlaganju*) osvrnuo na usklađivanje jezika pripovedanja s izvornim oblikom priče ili anegdote. U tim redovima, al-Džahiz je preporučio da se anegdota koju pripovedaju beduini, odnosno čistokrvni Arapi (aʿrāb), prenosi uz poštovanje svih konjugacijsko-deklinacijskih nastavaka, jer bi, u suprotnom, jezičke nepravilnosti štetile autentičnosti priče (al-Ġāḥiẓ, 1965: 282; al-Ġāḥiẓ, 2008: 145–146). Isto tako, smatra da anegdotu nastalu u narodu treba prepričavati uz očuvanje njenog neformalnog jezičkog kolorita, kako ne bi izgubila izvorni štimung koji nam pričinjava zadovoljstvo (al-Ġāḥiẓ, 1965: 282; al-Ġāḥiẓ, 2008: 146).

Skladno al-Džahizovoj postavci jezika u književnosti, okvirni razgovor između magarca i autora u komadu *Magarac stvara* odvija se na standardnom arapskom, pošto su oni iz reda obrazovanih (muḥaḍḍabūn), dok njihovi junaci, prema magarčevoj preporuci, razvijaju svoj humoristični govor na nestandardnom arapskom. Takvo tematsko diferenciranje uz pomoć jezika može se, primera radi, ilustrovati sledećim dijaloškim odlomkom iz okvirnog i unutrašnjeg komada. Kurzivom ulevo naznačen je govor pisca i magarca koji se odvija na standardnom arapskom, dok se kurzivom udesno izdvaja dijalog komada u komadu na egipatskom vernakularu (al-Ḥakīm, 1988a: 56–57):

المؤلف: هذا الرجل نصف الصعلوك ما دخله هنا؟ .. أهو المليونير؟
الحمار: أهذا شكل مليونير؟! .. اصبر يا أخي ... وانتظر حوار وأنت تعرف... ها هو يتكلم:
الصعلوك: مهر هنا مش مكتب المليونير؟
السكرتيرة: وحضرتك مين؟
الصعلوك: أنا اللي قالوا لي ادخل هنا.
السكرتيرة: رُوح هناك.
الصعلوك: أنا جاي من هناك.

Zbirka drama *al-Ḥamīr* (*Magarci*, 1975), među kojima je i komad *Magarac stvara*, drugi po redu od ukupno četiri, poslednje je književno delo al-Hakima. Ona je napisana u duhu teatra apsurda, i radi se o dramskim karikaturama, inspirisanim krahom egipatskog socijalizma. Prva drama u toj zbirci, *al-Ḥimār yufakkir* (*Magarac razmišlja*, 1969), napisana je na standardnom jeziku, dok su poslednje dve, *Sūq al-ḥamīr* (*Pijaca magaraca*, 1971) i *Ḥiṣḥis al-ḥabbūb* (*Hishis, voljivo magarče*, 1972), u celosti napisane na egipatskom dijalektu. Izuzetak čini drama *Magarac stvara*, sa nazmeničnim standardnim i egipatskim arapskim, zbog čega je i istaknuta u analizi.

Upravo je književnim delom *Magarci* al-Hakim završio stvaralački put, ali ne i spisateljski u širem smislu, s obzirom na to da je u poslednjoj deceniji života objavio

nekoliko knjiga, mahom memoara i analiza društveno-političkog stanja u Egiptu, što je već i ranije činio u nekoliko navrata.

3. Al-Hakimov arapski esperanto danas

Iako al-Hakimov treći pokus nije planski „zarazio“ jezik književnosti u Egiptu a ni šire u arapskom svetu,²⁴ iznalaženje nivoa koji bi upio SAJ i NAV, upotrebljiv na svim nivoima pisanog i usmenog izražavanja, ostala je težnja većine panarapski orijentisanih intelektualaca u drugoj polovini XX veka.

Međutim, istinsko otelotvorenje i upotreba srednjeg arapskog razvijala se poslednjih decenija prevashodno zahvaljujući masovnim medijima. Iako suženog obima i u usmenom izlaganju, srednji arapski je prisutan u dijaloškim sučeljavanjima akademskog i političkog tipa, posebno na društveno-politički orijentisanim televizijskim kanalima i radio stanicama. Danas mnoštvo takvih ilustracija svakodnevno nadolazi iz brojnih emisija sa kanala kao što su al-Džazira (al-Ġazīra), al-Arabija (al-ʿArabiyya), arapski BBC (Bī Bī Sī al-ʿarabī), arapski DW (Dūytšah fīlah al-ʿarabiyya) i slično. Ipak, radi se o spontanom preključivanju (code-switching), dakle u manjoj ili većoj meri koiniziranom standardnom arapskom, u zavisnosti od govorne situacije i stepena formalnosti razgovora, što je takođe slučaj i sa savremenom književnom prozom na arapskom jeziku.

Premda vrlo ograničenog opticaaja u samoj arapskoj govornoj zajednici, potencijal srednjeg arapskog inspirisao je istraživanja pojedinih zapadnih arabista, koji su upravo u toj tendenciji pronašli podesan lingvistički most u podučavanju arapskog jezika. Takav realizovani model usvajanja arapskog jezika predstavlja, na primer, kurs Formalnog govornog arapskog (Formal Spoken Arabic – FSA),²⁵ namenjen Amerikancima koji su se pripremali za rad u arapskom svetu. Kurs su osamdesetih godina XX veka oblikovali i ustalili K. Rajding (K. Ryding) i D. Mehal (D. Mehall) u vašingtonskom Institutu za spoljne poslove (The Foreign Service Institute).

Nakon što su u nastavi oprobali materijal za kurs, Rajding i Mehal su 1990. godine objavili finalnu verziju zajedničkog jezičkog priručnika, naslovljenog *Formal Spoken Arabic: Basic Course*. Tada je srednji arapski uveden i na drugoj godini studija arapskog jezika na Džordžtaun Univerzitetu, premda ne s namerom da zameni kurseve moderne varijante SAJ ili nekog od NAV. Tačnije, formalni govorni arapski činio se kao prihvatljiv jezički prelaz, koji je, prema mišljenju autora, primenljiv u

24 Među retke književne izuzetke u čijim se delima može prepoznati kretanje putem trećeg pokusa al-Hakima, može se navesti roman *al-Ašġār wa al-rīḥ* (Drveće i vetar, 1971) iračkog pisca Abderezaka al-Mutalabija (ʿAbd al-Razzāq al-Muṭṭalabī, r. 1943). Pomenuto delo je al-Mutalabi pokušao da napiše s potencijalom dvojakog čitanja, dakle u duhu standardnog i nestandardnog (iračkog) arapskog. Da bi postigao svoj cilj, ovaj pisac je, kao i al-Hakim, birao reči i jezičke konstrukcije koje su se često upotrebljavale u svakodnevnoj komunikaciji, a da nisu bile apsolutno nepravilne iz perspektive standardnog jezika (v. Kāzim, 2008: 52–53).

25 Zapadni arabisti vrlo različito tumače FSA, upotrebljavajući uz dati termin i sijaset drugih, kao što su: *Educated Spoken Arabic* (ESA), odnosno *Educated Arabic* (EA), zatim *Colloquial Fusha*, *urban cultivated Arabic*, *middle Arabic*, *pan-Arabic*, *Standard Spoken Arabic*, *inter-Arabic coine*, *the koineized colloquial*, *inter-regional standard*, *supra-dialectal L*, *inter-Arabic*, *the inter-Arabic koine*, *the elevated colloquial*, *the international koine* i *prestigious oral Arabic* (Ryding, 2006: 668).

različitim formalnim i neformalnim situacijama u Mašriku.²⁶ U tom smislu, autori priručnika tvrde sledeće:

Experience has shown that the most practical language to teach foreign affairs personnel going to the Arab East (excluding Egypt, the Sudan, and North Africa) is a standardized variant of spoken Arabic, colloquial enough not to sound pedantic and flexible enough to be of use throughout the Arab East.

The language described and taught in this text is not a spoken dialect of a specific Arab region. Within the continuum of spoken Arabic variants, registers, and styles it is an intermediate language which embodies characteristics of interdialectal communication, as well as aspects of the standard literary language, and which has proven extremely useful to Foreign Service Officers assigned to various posts in the Arab world. (Ryding/Mehall, 2005: xxvi)

U tekstovima vežbi primenjeni su slični fonološki, morfološki, sintaksički i leksički kriterijumi na koje je al-Hakim ukazao u predgovoru drame *Nevolja*. Tu se ubraja uvažavanje najfrekventnijih izraza iz NAV Mašrika (npr. kamān, bas itd.) i glagola u opticaju (npr. rāḥ^a, šāf^a itd.), zatim davanje prednosti pluralu u slučaju duala, posebno kod zamenica i glagola, kao i implementiranje drugih kompromisnih rešenja, karakterističnih za srednji arapski, a o kojima je prethodno bilo reči.

Premda je pristup moderan u glotodidaktičkom smislu i atraktivan zbog svog aktuelnog sadržaja, priručnik *Formal Spoken Arabic* ne spada u primarni oslonac u učenju arapskog jezika širom sveta, čak ni u slučaju kraćih kurseva, gde bi mogao biti prigodno rešenje. Uobičajeniji je naglasak na standardnom ili kolokvijalnom jeziku, ili pak oba naporedo, što je različito shodno usmerenju neke obrazovne institucije.

4. Zaključak

Kada uzmemo u obzir čitav književni opus Teufika al-Hakima, odnosno njegovih devet romana, pet zbirki priča i oko sedamdeset dramskih komada, napisanih od dvadesetih do sedamdesetih godina XX veka, jasno je da je ovaj autor neprestano varirao u svom izboru jezika u književnosti, stvorivši književno-jezičku laboratoriju u kojoj je nastojao da isproba, a katkad i sjedini različite nivoe arapskog jezičkog kontinuuma. Stoga njegov književni legat predstavlja raskošnu i referentnu jezičku materiju za ovladavanje arapskim u njegovoj ukupnosti – od polova arapskog jezičkog kontinuuma do različitih stupnjeva koiniziranog standardnog i klasiciziranih kolokvijalnih varijeteta, pri čemu potonja dva procesa nedre prelaze koji se zborno mogu nazivati *srednjim* ili *trećim* varijantama arapskog jezika.

26 Više o razvoju, primeni i ustrojstvu kursa Formalnog govornog arapskog v. uvodno izlaganje u pomenutom priručniku (Ryding/Mehall, 2005: xvii–xxxiii).

Ipak, kako se pokazalo unutar i van književne sfere, uverenje da bi neki deo arapskog jezičkog kontinuuma, u ovom slučaju srednji arapski, mogao biti jedinstveno jezičko sredstvo u pisanom i usmenom izražavanju, i uopšteno insistiranje da jedna govorna ili pisana situacija može imati samo jedan pravi jezički nivo, sasvim je pogrešan pristup. Štaviše, srednji arapski nije nadređeno univerzalno jezičko sredstvo među Arapima, njihova *lingua franca* ili *arapski esperanto*, čak ni u slučaju akademskih i političkih diskusija među Arapima. Kako pokazuju neka istraživanja,²⁷ neformalna međuarapska komunikacija je jezički raznovrsna, ali primarno oslonjena na neki od NAV, imajući u vidu procenu jezičke kompetencije sagovornika kojem se prilagođavaju ili mu pak nameću svoje govorne navike. Srednje rešenje, ukoliko su na njega prinuđeni, može doći i kao hibrid samih NAV, sasvim retko kao posezanje za standardnim arapskim u njihovom sklopu, a gotovo nikad samostalno. U pismenom diskursu redosled je obrnut, i danas je SAJ, kao što je oduvek i bio, najdominantnije sredstvo izražavanja.

Izostanak konačnog i primenljivog univerzalnog „trećeg“ rešenja za jezičku diskrepancu, u smislu pomirenja razlika između formalnog (zvaničnog) jezika i jezika stvarnosti, ne treba posmatrati kao nesposobnost lingvista ili pak književnika arapskog izraza da do takvog rešenja dođu po već oprobanim modelima jezičkih reformi. Očuvanje ukupnog nasleđa na arapskom jeziku, klasičnog i modernog, kao i strepnja zbog njegovog otuđenja, decenijama sprečava priznavanje realne jezičke prakse u okviru ustava arapskih država. S druge strane, međusobna konkurentnost NAV, čak i u okviru jedne države, takođe odlaže povlačenje radikalnijih poteza u pogledu njihove standardizacije, premda su u pojedinim zemljama rasprave na datu temu vrlo aktuelne, posebno u Maroku.

U međuvremenu, kako je to pokazalo književno delovanje al-Hakima, arapski jezik se mora usvajati u svoj njegovoj slojevitosti, uz uvažavanje jezičke kompetencije sagovornika i tipa govorne situacije u kojoj se pisani ili usmeni diskurs razvija. Između ostalog, to podrazumeva i poznavanje i prihvatanje procesa jezičke klasičizacije kolokvijalnog i koinizacije standardnog arapskog, uz pomoć kojih se spontano ili pak namerno oblikuje varijanta „arapskog esperanta“.

Literatura

- Aḥmad, M. F. (1982). Luġat al-ḥiwār al-riwāʿī. *Fuṣūl*, 2(2), 83–90.
- Badawī, S. M. (1973). *Mustawayāt al-ʿarabiyya al-muʿāšira fī Miṣr*. Al-Qāhira: Dār al-Maʿārif.
- Blau, J. (1981). *The Emergence and Linguistic Background of Judeo-Arabic: A Study of the Origins of Middle Arabic*. Jerusalem: Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East.

27 Slikovit primer predstavlja istraživanje koje je sproveda R. Sulejman (R. Soliman), pod naslovom *Arabic Cross-dialectal Conversations with Implications for the Teaching of Arabic as a Second Language* (2014). Ispitujući faktore koji utiču na intenzivno preključivanje i međusobno razumevanje, Sulejman posebno ističe „familijarnost“, odnosno upoznatost sa NAV i svest o razlikama među njima, zatim pol i temu razgovora, odnosno kontekstualno zaključivanje, i to znatno više nego obrazovanje i starosnu dob sagovornika (Soliman, 2014: 105–107).

- Duwwāra, F. (1996). *‘Ašarat udabā’ yataḥaddaṭūn*. Al-Qāhira: Al-Hay’a al-miṣriyya al-‘amma lil-kitāb.
- Fishman, J. A. (1978). *Sociologija jezika: interdisciplinarni društvenonaučni pristup jeziku u društvu*. Sarajevo: IGKRO „Svjetlost“ – OOUR Zavod za udžbenike.
- Furayḥa, A. (1955). *Naḥwa al-‘arabiyya al-muyassara*. Bayrūt: Dār al-Ṭaqāfa.
- Ğāḥiḡ (al-), A. (1965). *Kitāb al-ḥayawān* (al-ğuz’ al-awwal). Al-Qāhira: Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī.
- Ğāḥiḡ (al-), A. (2008). *Al-Bayān wa al-tabyīn* (al-ğuz’ al-awwal). Al-Qāhira: Maktabat al-Ḥanğī.
- Gharaibeh Simonović, M. (2016). *Jezik dijaloga u arapskom romanu* (neobjavljena doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu.
- Grand’Henry, J. (2006). Christian Middle Arabic. In K. Versteegh et al. (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol.1, A-Ed (pp. 383–387). Leiden: Brill.
- Hilāl, M. Ğ. (2003). *Al-Naqd al-adabī al-ḥadiṭ*. Al-Qāhira: Naḥdat Miṣr.
- Hopkins, S. (1984). *Studies in the Grammar of Early Arabic*. Oxford: Oxford University Press.
- Ibrāḥīm, M. (1980). *Naš’at al-qīṣṣa al-qāṣira fī Miṣr min ḥilāl muḥāwalāt ‘Isā ‘Ubayd wa Ṣaḥḥāta ‘Ubayd*. Bağdād: Dār al-Šu’ūn al-ṭaqāfiyya al-‘amma.
- Janković, S. (1987). *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kāzim, N. ‘A. (2008). *Muṣkilat al-ḥiwār fī al-riwāya al-‘arabiyya*. Irbid: ‘Ālam al-kutub al-ḥadiṭ.
- Ryding, K. C. (1991). Proficiency Despite Diglossia: A New Approach for Arabic. *The Modern Language Journal*, 75(2), 212–218.
- Ryding, K. C. (2006). Educated Arabic. In K. Versteegh et al. (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol.1, A-Ed (pp. 666–671). Irbid: Brill.
- Ryding, K. C., Mehall, D. J. (2005). *Formal Spoken Arabic: Basic Course with MP3 Files*. Washington: Georgetown University Press.
- Parkinson, D. B. (1996). Variability in Standard Arabic Grammar Skills. In A. Elgibali (Ed.), *Understanding Arabic: Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi* (pp. 91–102). Cairo: The American University in Cairo Press.
- Sa’id, ‘A. M. (1997). *Al-Lisān al-‘arabī: al-huwiyya - al-azma - al-maḥrağ*. Al-Qāhira: Dār al-Našr lil-ğāmi‘āt.
- Soliman, R. K. (2014). *Arabic Cross-dialectal Conversations with Implications for the Teaching of Arabic as a Second Language* (unpublished doctoral dissertation). University of Leeds.
- Šārūnī (al-), Y. (2007). *Luğat al-ḥiwār bayna al-‘ammiyya wa al-fuṣḥā fī ḥarakāt al-ta’līf wa al-naqd fī adabīnā al-ḥadiṭ*. Al-Qāhira: al-Hay’a al-miṣriyya al-‘ama lil-kitāb.
- Wagner, E. (2010). *Linguistic Variety of Judeo-Arabic in Letters from the Cairo Genizah*. Leiden: Brill.
- Woidich, M. (2006). Cairo Arabic. In K. Versteegh et al. (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol.1, A-Ed (pp. 323–333). Leiden: Brill.

Izvori

- Ḥakīm (al-), T. (1988a). *Al-Ḥamīr*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.
- Ḥakīm (al-), T. (1988b). *Al-Šafaqa*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.
- Ḥakīm (al-), T. (1988c). *Al-Ṭa‘ām li-kull fam*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.
- Ḥakīm (al-), T. (1988d). *Al-Warṭa*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.
- Ḥakīm (al-), T. (1990). *Ḥimār al-Ḥakīm*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.

Meysun A. Gharaibeh Simonović

Summary

SEARCH FOR ARABIC ESPERANTO IN THE LITERARY-LINGUISTIC LABORATORY OF TAWFIK AL-HAKIM

The disparity between the two poles of the Arabic language continuum and their remoteness have become one of the “favourite” examples of language stratification. Although this is a typical feature of the majority of widely spoken languages, it is one of the most debatable glotopolitical issues in the Arabic speech community. What lies at the root of it is the fact that in the Arabic-speaking area, vernacular (non-standard) varieties of Arabic are the dominant means of oral expression, although stigmatised as broken and depleted strains of the standard Arabic language. The latter is perceived as “the language of the Quran” and it is predominantly the only official language in Arabic-speaking countries. The quest for an intermediate solution in the form of hybridisation of the Arabic language continuum has absorbed intellectuals across the Arabic world striving to join the linguistic ideal and the actual spoken language. The person standing out from the crowd in pursuit of the intermediate or “the third language” is Egyptian writer Tawfik al-Hakim (1898–1987). His dedication to this pursuit, reflected in his theoretical and literary legacy, is the focal point of this paper. Al-Hakim’s third-language manifesto and its literary epitome clearly show in some of his plays, such as *The Deal* (1956), *The Food for Every Mouth* (1963), and *Incrimination* (1966). The analysis of these plays aims at further elaboration of the issue in both literary and other spheres, in the Arab world and beyond.

Key words:

Arabic language continuum, standard Arabic, non-standard varieties of Arabic, Egyptian vernacular, classicism, koineization, Tawfik al-Hakim, literary language